

© Museu Nacional Centre d'Art Reina Sofia / Fotografis: Joaquín Cortés / Román Lores

ELS HOMES DE PA

EXVOTS ANTROPOMORFS EN LES FESTES ITALIANES

Ignazio E. Buttitta

A Itàlia se celebren multitud de festes populars protagonitzades per l'ofrena de pans cerimonials. La presència de pans votius, de vegades antropomorfs, s'escampa per diverses regions. A Sicília encara s'observa una àmplia tipologia de pans cerimonials, en particular amb motiu de les festes de Sant Josep i Setmana Santa. Aquests pans tan «particulars» s'ofereixen també, però, amb motiu d'altres diades i de moltes festes patronals o d'especial rellevància per a una comunitat concreta. De particular interès són, per la forma i l'ús ritual, els pans antropomorfs ofrenats com a exvots per recompondre l'ordre del cos i del cosmos.

■ PREMISSA

Els mites, igual com els ritus, tenen sovint, i amb més freqüència que no es pensa, arrels ben fondes en els territoris, paisatges i també en la història que ha travessat i transformat aquests territoris i paisatges. I si bé és cert que el poder penetrant dels mites sovint acaba ocultant aspectes sencers de la realitat circumdant, incitant a prestar atenció només a alguns d'aquests, no hi ha dubte que Itàlia, i en particular les seues illes i la part meridional, ha constituït durant mil·lennis un dels espais mediterranis privilegiats de producció cerealista; així doncs, podem considerar aquesta vocació com una de les principals claus per a interpretar les històries i les cultures, antigues i modernes d'aquesta terra.

Per tant, com en qualsevol història d'aquesta zona del Mediterrani, cal tenir en compte que les avinences i desavinences entre pobles, les revoltes dins de les comunitats, els enfrontaments entre classes socials i l'ascens i la decadència d'individus i grups socials van ser en gran mesura conseqüència més o menys immediata de la pugna pel control de les zones productores i de l'evolució en la producció de cereals. Cap investigació socioantropològica, per tant, no pot deixar de considerar que les visions del món, les organitzacions socials, les formes de cultura

material o l'imaginari mític i ritual han estat lligats, en totes les èpoques, al blat i s'han construït sobre les vicissituds d'aquest cereal i dels seus derivats: el pa primer, resultat concret d'un procés ergològic que amb la seua activitat, fases i moments crítics regulava els temps i les formes de vida comunitària, atès que les festivitats més importants del calendari cerimonial s'ordenen d'acord amb els cicles de producció agrícola, i en particular dels cereals (Buttitta, 2006).

■ EL VALOR DEL PA

Desitjat, buscat, disputat... el pa era, i ho continua essent en gran manera, un element vital en les menjades dels pobres i en les dels benestants: hipòstasi real i genuïna de l'àpat, tant en el pla de l'alimentació com en el simbòlic. No cal sinó recordar, d'una banda, que els gestos i les paraules que precedien i acompanyaven la preparació i el consum del pa es ritualitzaren i esdevingueren portadors de significats àmpliament transcendentals del valor nutricional i, d'una altra, com

s'ha recorregut al pa en contextos festius, bé donant-li formes simples o bé plàsticament elaborades.

Metàfora cosmològica i cosmopoiètica, síntesi de cada transformació creativa i de cada cicle vital, la història del pa, des de la llavor fins al producte elaborat, recorre to-

«ELS GESTOS I LES
PARAULES QUE PRECEDIEN
I ACOMPANYAVEN LA
PREPARACIÓ I EL CONSUM
DEL PA ES RITUALITZAREN
I ESDEVINGUEREN
PORTADORS DE
SIGNIFICATS ÀMPLIAMENT
TRASCENDENTS DEL VALOR
NUTRICIONAL»

A l'esquerra, Pierre Huyghe. *L'estació de les festes*, 2010. Instal·lació.

© Attilio Russo

Els exvots de pa antropomòrfics són molt habituals a Sicília. Es tracta d'ofrenes que els devots fan als sants en agraïment o demanda d'una curació.

tes les històries i etapes humanes: nàixer, viure, morir, renàixer; una dialèctica entre immanència i transcendència com la que existeix entre naturalesa i cultura. Pastat, collit, ofert en la missa, beneït, manipulat, adorat, llescat, distribuït, consumit en distints moments i de les formes més diferents i variades, es pot dir que el pa es presenta en el vocabulari sagrat com un semema d'especial densitat i en les pràctiques rituals com un element extraordinàriament multifuncional, les valències del qual es van redefinint de tant en tant en relació amb el valor simbòlic específic adscrit a diferents contextos d'ús. Contextos, cal assenyalar, sovint subjectes a processos de transformacions socials i econòmiques així com a les pressions de les forces econòmiques i institucionals sovint endògenes, a vegades traumàtiques, que imposen als actors socials processos de recodificació i de redefinició dels procediments i dels símbols rituals.

■ PA I FESTA

La ruta italiana de pans cerimonials i, en particular, votius ha estat objecte de diversos estudis. La presència d'aquests pans, de vegades antropomorfs, es mostra,

entre altres regions, als Abruços, al Laci, a Basilicata, a Calàbria, a la Pulla i a Sardenya (Rossi, 1971; Cirese *et al.*, 1973; Cavalcanti, 1995; Faeta, 1987 i 2000). A Sicília encara s'observa una àmplia gamma de pans cerimonials, en particular amb motiu de les festes de Sant Josep i Setmana Santa (Giallombardo, 2006; Rufino, 1995). Aquests pans «especials» s'ofereixen, però, també amb motiu d'altres diades (Sant Blai, Santa Llúcia, Difunts) i de moltes festes patronals d'especial rellevància per a una comunitat concreta (Sant Calogero, Sant Sebastià, Sant Crucificat, etc.) (Uccello, 1976; Buttitta i Cusumano, 1991). Es pot observar avui el que Giuseppe Pitrè (1913) assenyalava a començament del segle xx: «En quasi tots els pobles de l'illa, per gràcia invocada i obtinguda i en compliment dels vots fets, se solen elaborar o fer elaborar en certes festes de l'any *devozioni*, panets beneïts».

Prescindint de la gran varietat de pans, tan nombrosa que posa a prova qualsevol intent rigorós de classificació, ací en tractarem un de concret, les ofrenes votives antropomorfs de pa que, observades en unes quantes regions italianes, a Sicília encara no han estat exhaustivament situades ni analitzades.

■ EXVOTS ANTROPOMORFS DE PA A SICÍLIA

Els exvots que reproduïen de manera més o menys estilitzada, però sempre recognoscible, el cos humà, encara que siga parcialment, són ofrenes que els devots brinden a un sant taumaturg per agrair-li o, més rarament, per demanar-li una curació i esdevenen testimoni en primera instància, concreta i pública, del compliment dels vots contrets. Igual com qualsevol altre exvot, els pans es proposen, d'una banda, com a prova, com a història de curacions miraculoses, i d'una altra, com a dons, com a testimoni d'una renúncia en favor del sant i del sacrifici realitzat, ja que en els exvots no cal veure tant el valor intrínsec de l'objecte, un valor potser absent (encara que en un passat no molt llunyà el pa fóra una menja cobejada i no sempre disponible en la taula dels llauradors), com el procés que va de la producció a la donació: no cal sinó pensar en el viatge de l'oferent, la seua ofrena d'un *munus* corporal. Els pans votius, per tant, sintetitzen una història i una necessitat: la història individual d'una recomposició de l'ordre del cos, la necessitat de la intervenció divina perquè aquesta es puga assolir. Tant l'essència (el pa) com l'ús ritual d'aquestes ofrenes requereixen una lectura més profunda.

■ CONTEXT ETNOGRÀFIC

Al cor del Vallone, al bell mig de l'antiga Sicília cerealista, entre les localitats de Villalba i Marianopoli, en

© Attilio Russo

Oferiment de pa a la imatge sagrada. En les ofrenes de pa vinculades a una processó, es busca que el pa se sacralitze en entrar en contacte amb la imatge. La foto pertany a la festa patronal de Sant Roc, a Butera (Sicília).

«EN AQUESTES ORGIES DE COSSOS, DE MEMBRES, D'ÒRGANS EN FORMA DE PA, PODEM VEURE UN ACTE D'ANTROPOFÀGIA O, MÉS EXACTAMENT, DE PATROFÀGIA, I FINS I TOT PODEM RELACIONAR EL RITU AMB L'EUCARISTIA»

© Attilio Russo

A les festes de Sant Calogero, celebrades a Campofranco (Sicília) cap al final de juliol, acudeixen fidels d'altres pobles com ara Milena, Bompensiere, Sutera i Casteltermini.

un tossal que domina una extensa vall encara àmpliament dedicada al conreu del blat, es troba el santuari de Bilici, dedicat al Santíssim Crucificat. Allí, cada any, el 3 de maig, procedents dels pobles veïns (Villalba, Marianopoli, Vallelunga) i fins i tot d'altres de més distants (Casteltermini, Santa Caterina Villermosa, Mus-someli, Resuttano, Geraci, Petralia Sottana i Soprana, Castellana Sícula), s'apleguen molts pelegrins «pi fari u viaggiu a lu Signuri»: per a donar les gràcies al Crucificat, és a dir, a la seua taumatúrgica intervenció per a alleujar els mals de cos i esperit alhora que tornar a demanar garanties de collites abundants futures. Molts dels pelegrins porten ofrenes de pa en forma de cossos, braços, mans, caps, que dipositen en un banc situat per a aquest fi a l'església. El pa es beneeix durant la missa, es parteix i es distribueix als fidels abans de la breu processó entorn del santuari. Tot just la venerada creu aguaita la porta de l'església els fidels exclamen: «Viva, viva u Santissimu Crucifissu!» mentre algú l'invoca: «Oh, Santissimu nostru Crucifissu! Misericòrdia! Pani e paradiguesel seu!», invocació de tipologia semblant a la de la festa de la Creu de Geraci: «Pani e Paradisu! Piatà e misericordia, Signuri!» i que èmicament podríem explicar com ho referia un vell llaura-

dor: «Nosaltres sempre hem treballat la terra, i la terra és del Senyor, en Ell confiem.»

De la seqüència ritual que articula el pelegrinatge i la festa, de l'encara evident vitalitat del ritu o de les raons de la seua creació no en podem parlar ací. No obstant això, cal remarcar que el 3 de maig, festivitats de l'adoració de la Santa Creu i, com és molt habitual a Sicília, del culte a Crist Crucificat, és un moment de celebracions externes, directament referides a la posició de la diada en el calendari. Així, al maig les espigues són a punt de concloure el procés de maduració i un succés atmosfèric imprevist (el xaloc, una tempesta, etc.) pot posar en perill un any de faena quan és a punt de culminar: només la voluntat divina pot evitar un desenllaç infaust. D'altra banda, és evident que són les etapes de la producció i de la vida socials i no fites específiques del calendari litúrgic les que en principi permeten definir el sentit, les funcions i els continguts simbòlics relacionats amb les festes. A Barrafranca, per exemple, el 3 de maig se celebra sant Alexandre, patró de la ciutat, a qui també s'ofereixen exvots de pa. En aquesta ocasió també es

«A CAMPOFRANCO PORTEN UNS PANS QUE REPRODUEIXEN LA PART DEL COS CURADA O, MÉS SOVINT, COSSOS SENCERS DE DIMENSIONS VARIABLES SEGONS L'ENTITAT DEL MIRACLE QUE ES CREU HAVER REBUT»

tracta de figures humanes, tant de cos sencer com de caps, de braços, de cames, portades pels fidels, que des de ben enjorn comencen a arribar a l'església per participar en les celebracions eucarístiques que se succeeixen durant el matí. Com en el cas de les nombroses cerimònies dedicades a la Santa Creu, la relació del patró de Barrafranca amb el cicle cerealista es pot comprovar en altres símbols que conformen el procés ritual. Entre aquests, els feixos d'espigues que encara adornen, per exemple, les andes. Fins fa poc, la imatge de sant Alexandre es duia a coll fins al límit del poble, i allí, entre els camps plens de messes onejants, havia de fer tres corregudes. Els llauradors atribuïen explícitament a aquestes curses el poder d'influir en l'èxit de la collita.

El fet que les cerimònies religioses se celebren en aquesta fase decisiva de la producció frumentària no és estrany, tenint en compte que tota l'articulació del calendari cerimonial tradicional sicilià i dels símbols rituals que s'hi relacionen, entre aquests el pa, posen en relleu una estreta relació amb els moments culminants del cicle de conreu del blat.

© Attilio Russo

És molt freqüent acudir als sants amb ofrenes de pa antropomorfes en cerca de remeis per a la salut. En la imatge, una dona descalça amb el seu exvot antropomòrfic a les festes de Sant Calogero, Campofranco (Sicília).

© Attilio Russo

Els sacerdots beneeixen el pa de les ofrenes durant la missa. Després es parteix i es distribueix als fidels abans d'una breu processó entorn del santuari.

Els pelegrins porten els exvots a l'església, on seran beneïts. Foto de les festes del Santíssim Crucificat, santuari de Castel di Bilici (Sicília)

A Naro, el 18 de juny, en ple *tiempu i Sant Caloiaru* (la temporada que comença al maig amb les primícies hortofruccícoles, la maduració de les messes, la promesa d'abundància i s'allarga amb l'inici la sega), centenars de devots procedents del terme i de pobles pròxims (Canicattì, Delia, Sommatino) s'apleguen al santuari urbà de Sant Calogero, a vegades després d'un llarg pelegrinatge descalç, per portar blat i pans antropomorfs juntament amb la demanda de guariment. Els pans, que allí denominen *pupi*, representen persones de cos sencer o, més rarament, òrgans o parts del cos. Els pelegrins que porten ofrenes són rebuts pels capellans arran d'una llarga taula situada vora el santuari. Després de la benedicció, es tallen a llesques que es distribueixen entre els fidels que s'amunteguen al voltant i que, quan n'atrapen un, se'l mengen després d'haver recitat una breu oració o se'l guarden per emportar-los-els als parents o amics que s'han quedat a casa. Bona part del pa s'arplega en grans cistelles per distribuir-lo després entre els pobres. Cal destacar que la relació entre el sant i la collita conflueix en la *Straula*, les andes processionals arrossegades pels fidels per mitjà de llargues cordes que tipològicament recorden la *slitta*, una mena de patins amb què es transportaven les gavelles de blat a l'era per a la batuda.

Les ofrenes de pa associades a una processó també són típiques

«SÓN LES ETAPES DE LA PRODUCCIÓ I DE LA VIDA SOCIALS I NO FITES DEL CALENDARI LITÚRGIC LES QUE PERMETEN DEFINIR EL SENTIT, LES FUNCIONS I ELS CONTINGUTS SIMBÒLICS RELACIONATS AMB LES FESTES»

de Campofranco, a la província de Caltanissetta, on la festa del sant se celebra al juliol, en referència explícita al final de les faenes de la sega tradicional. A Campofranco, seu d'un santuari dedicat al sant, afluïxen la nit de l'últim diumenge de juliol fidels de Milena, Bompensiere, Sutera i Casteltermini per participar en la festa de l'endemà. Reunits en petits grups, els fidels fan *u viaggiu scanzu* (viatge a peu i descalços) a fi de complir el vot contret. Com a exvot porten *i pupi* ("titelles") o *pani i san Calò*, que reproduïxen la part del cos curada o, més sovint, cossos sencers de dimensions variables segons l'entitat del miracle que es creu haver rebut. Aquests pans, en part per haver estat beneïts pel sacerdot, en part per haver estat sacralitzats pel contacte amb la imatge durant la processó, es parteixen i es consumeixen vora la *vara* ("andes") del sant. També es porten al poble de procedència i es distribueixen entre veïns i parents.

A més de les diverses festes dedicades a sant Calogero, els pans votius que representen cossos i membres humans intervenen també en la festa de Sant Joan Baptista de Raffadali i d'Aragona. A Raffadali, en particular, ja a partir de la matinada del 24 de juny, els fidels acudeixen dels pobles de Sant'Elisabetta i Joppolo Giancaxio, portant cistelles curulles de pans antropomòrfics, col·locats en safates decorades amb espigues i mocadors brodats. Dins l'església, llargues taules perfectament arrengrades i cobertes per tovallones blanques esperen que els pelegrins hi dipositen els pans: cames, braços, mans, caps, cors per agrair a sant Joan la curació rebuda. Els pans –abans pastats a casa, avui dia se solen elaborar als forns– es beneïxen durant l'ofici i en acabat es consumeixen i distribueixen entre parents, amics i veïns. Antigament s'esmolava un bocí al camp per propiciar una bona collita.

■ OBSERVACIONS COM A CONCLUSIÓ

El que hem exposat fins ara no exhaurix el panorama de contextos festius caracteritzats per la presència d'exvots de pans antropomorfs. De fet fins i tot s'hi podrien afegir les ofrenes de pans a sant Calogero que es fan a Agrigent, Delia, Milena, Favara, San Cataldo, Sutera, Caltavuturo, Canicattì, així com les dedicades a sant Felip d'Agira a Aidone i a sant Roc a Butera. Tots aquests sants reben de fet el pa com a testimoni d'una súplica satisfeta i per tant serveixen per a sancionar el compliment d'un vot contret: el reben per restituir-lo i redistribuir-lo entre les persones, concre-

tament en el moment del ritu, l'endemà de la collita. Així doncs, és clara la intenció de la donació d'exvots de pa no sols per agrair sinó per activar un circuit positiu d'intercanvi amb les potències transcendents.

Aquest pa donat al sant (i que comporta l'esforç esmerçat per a moldre la farina, pastar-lo, coure'l, transportar-lo en romeria) és «sagrat». Sagrat perquè el beneeix el sacerdot, sagrat perquè ha tocat el mateix sant. No obstant això, més que no un aliment sagrat, aquest pa és la potència del sant feta aliment, una potència que així es posa a disposició de les persones perquè la incorporen i l'aprofiten en benefici seu. El pa destinat als sants és, de fet, íntegrament consumit per persones (tradicionalment i preferiblement, per una certa classe de persones, els pobres, en aquest cas), igual com succeeix amb els dolços i la sopa de llegums (*cuccia*) preparats amb motiu de la commemoració dels difunts o com també passa amb els pans de sant Josep.

Certament podem veure, no sense raó, en aquestes orgies de cossos, de membres, d'òrgans en forma de pa, un acte d'antropofàgia o, més exactament, de patrofàgia, i fins i tot relacionar el ritu amb l'eucaristia, l'àpat sagrat d'unió, de comunió, de comunicació entre els homes i els déus. Cal afegir que, en última instància, com que els subjectes preferentment destinats a menjar-se l'aliment sagrat, és a dir, de la divinitat feta pa, són cridats a representar, a vegades explícitament, figures vicàries de les pròpies potències transcendents, som testimonis realment d'un acte d'autoalimentació: és allò diví que es menja a si mateix, com a prova de la seua substancial diversitat ontològica i com a confirmació que tot allò que s'ha creat li pertany, que tot deriva d'ell, que tot el que entra en el seu cos còsmic ha de retornar perquè la vida es renove. ☺

BIBLIOGRAFIA

- BUTTITTA, A. i A. CUSUMANO, 1991. *Pane e festa. Tradizioni in Sicilia*. Guida. Palerm.
- BUTTITTA, I. E., 2006. *I morti e il grano. Tempi del lavoro e ritmi della festa*. Meltemi. Roma.
- CAVALVANTI, O., 1995. *Cibo dei vivi, cibo dei morti, cibo di dio*. Rubettino. Soveria Mannelli (Cz).
- CIRESE, A. M. et al., 1973. *Plastica effimera in Sardegna: i Pani*. Regione Autonoma della Sardegna. Càller.
- FAETA, F., 1987. «Le figure di pasta dolce in un paese rurale calabrese». *La Ricerca Folklorica*, 16: 117-124.
- FAETA, F., 2000. *Il sant e l'aquilone. Per un'antropologia dell'immaginario popolare nel secolo xx*. Sellerio. Palerm.
- GIALLOMBARDO, F., 2006. *La festa di sant Giuseppe in Sicilia. Figure dell'alternanza e liturgie alimentari*. Fondazione Ignazio Buttitta. Palerm.
- PITRÈ, G., 1913. *La famiglia, la casa, la vita del popolo siciliano*. A. Reber. Palerm.
- ROSSI, A., 1971. «Ex voto di Pane». *Esso rivista*, 3: 8-13.
- RUFFINO, G., 1995. *I Pani di Pasqua in Sicilia. Un saggio di geografia linguistica e etnografica*. Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani. Palerm.
- UCCELLO, A., 1976. *Pani e dolci di Sicilia*. Sellerio. Palerm.

Ignazio E. Buttitta. Càtedra d'Història de les tradicions populars. Universitat dels Estudis de Palerm (Itàlia).

